

A MAGYAR FELSZÓLÍTÓ MONDATOK SZERKEZETE

Varga Diána

Bevezetés¹

Dolgozatom célja a magyar felszólító mondatok szórendi és szerkezeti sajátosságainak feltárása, olyan elemzés felállítása, amely magyarázatot ad a lehetséges mondatrendekre.

A felszólító mondatok elemzése során az egyik központi kérdés az, hogy mi hordozhatja a felszólító jelentést a mondatban. Az első fejezetben amellet fogok érvelni, hogy nem a felszólító mód jele idézi elő a felszólító jelentést, ugyanis a felszólító módnak tulajdonított *-j* jel nem csak a felszólító mondatokban jelenhet meg, hanem az úgynevezett kötőmódú tagmondatok igéjén is.

A második fejezetben bemutatom, hogy a generatív szakirodalom túlnyomó többsége a mondat legfelső szintjén, a CP projekcióban veszi fel a felszólító jegyet a mondat szerkezetben. Ezt a feltételezést megvizsgálom a magyar mondatokra nézve.

A dolgozat harmadik fejezetében javaslatot teszek a főmondati felszólító mondatok szerkezetére. A magyar mondat szerkezet egyezést mutat a szakirodalommal abban, hogy a CP projekcióban helyezkedik el a felszólító jelentés-tartalomért felelős imperatív operátor.

A negyedik fejezetben rátérek a tiltó mondatok sajátosságaira. A magyar tiltó mondatokban a *nem* tagadószó *ne* alakváltozata jelenik meg. Ez az alternáns pusztán alakilag tér el a *nem* tagadó partikulától. Véleményem szerint ennek megjelenését a felszólító operátor váltja ki.

Az ötödik fejezetben a beágyazott felszólító és kötőmódú mondatok szerkezetét vetem vizsgálat alá. Kenesei (1992) két nagy feltételcsoporthoz köti, hogy mikor válik elhagyhatóvá a *hogy* kötőszó a tagmondatok éléről. Kenesei (1992) megállapításait kiegészítem azzal, hogy a főmondati predikátumok szelekciós megkötését is figyelembe kell vennünk a kötőszó elhagyhatóságakor.

¹ Köszönettel tartozom É. Kiss Katalinnak, Olsvay Csabának, Surányi Balázsnak és a tanulmány névtelen lektorának megjegyzéseikért, segítségükért.

1. Mi hordozza a felszólító jelentéstartalmat a mondatban?

A felszólító mondatok vizsgálata során az első megválaszolandó kérdés az, hogy a mondatban mi hordozhatja a felszólító jelentést. A legkézenfekvőbb megoldást az nyújtáná, ha a felszólító mód jelét tennénk felelőssé a sajátos jelentéstartalom kialakulásáért. Ha a következő mondatokban ugyanazt a *-j* módjelet feltételezzük, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy nem a *-j* elem felelős a felszólító jelentéstartalom kialakulásáért.

- (1) *Menj el!*
- (2) *Nem kell, hogy elmenj.*
- (3) *Lehetetlen, hogy elmenj.*

A fenti három példamondat mindegyikében megtalálható a felszólító módnak tulajdonított *-j* jel. Ha azonban alaposabban megnézzük a mondatokat, megfigyelhetjük, hogy a bennük található módjel jelentése különböző. Az első példamondatnak felszólító jelentése van, szemben a (2) és a (3) mondattal.

A magyar grammatikákat három csoportra oszthatjuk az alapján, hogy milyen igemódokat feltételeznek a magyar nyelvben. Az első csoportba azok a nyelvtanok tartoznak, amelyek a következő három igemódot különböztetik meg: kijelentő, felszólító és feltételes mód. Ide sorolható például Simonyi (1895), Tompa (1962), illetve Keszler (2003). Ezek a munkák a *-j* módjel funkcióinak vizsgálata során kitérnek arra, hogy a *-j* nem csak imperatívuszi funkcióban jelenhet meg. Azt mondhatjuk, hogy ezek a grammatikák a fenti példamondatokban bemutatott, különböző jelentést előidéző *-j* módjeleket azonosnak tekintik.

A nyelvtanok második csoportjába azok a munkák tartoznak, amelyek a meglévő három igemódot kibővítik egy negyedikkel, nevezetesen a kötőmóddal. Többek között Pataki (1984) figyelt fel arra, hogy a kötőmód hiányzik a magyar grammatikákból.² Pataki (1984) megállapította, hogy azok a mondatok, amelyek első ránézésre azonos módjelet tartalmaznak, korántsem bírnak mindig ugyanazzal a jelentéssel, és a szerkezetükben is megfigyelhetők eltérések. Vizsgálat alá vetette a mellékmondatban megjelenő kijelentő-, kötő- és felszólító módot. Felismerte, hogy az összetett mondatokban alárendelt mellékmondatként nem csak felszólító tagmondat található, hanem megvan a nyelvünkben a franciához hasonlóan a kötőmód is. „A magyar nyelvtanokban az igemódok leírása távolról sem kielégítő” – írja. „A csak mellékmondatok-

² Már Pataki (1984) előtt is foglalkoztak a mellékmondati „felszólító móddal”. Hadrovics (1969) funkcionális szempontból vizsgálta a *-j* módjelet tartalmazó összetett mondatokat, bár nem tulajdonított jelentőséget annak, hogyan nevezzük ezt a jelet. Prileszky (1974) pedig már bevonta munkájába a kötőmód fogalmát.

ban megjelenő, a valóságban végbe nem menő folyamatot jelző kötőmód fel nem ismerése azzal magyarázható, hogy formája az igekötő nélküli igék esetében egybeesik a felszólító módú alakkal:

(4) *Arra kértelek, hogy daloljál.*

(5) *Nem tűröm, hogy daloljál.*” (Pataki 1984: 217)

Pataki (1984) felhívja a figyelmet arra, hogy a kötőmódú és a felszólító módú alárendelt mellékmondatok szerkezete jól elkülöníthető egymástól. Felszólító tagmondat esetén megfordul az igekötő-ige szórend, és a *hogy* kötőszó elhagyhatóvá válik a tagmondat elejéről. Ezzel szemben a kötőmód esetén megmarad az igekötő-ige szórend, és a *hogy* kötőszó elhagyásával a mondat agrammatikus lesz:

(6) *Felszólítalak, hogy menj el.*

(7) *Felszólítalak, menj el.*

(8) *Nem kell, hogy elmenj.*

(9) **Nem kell, elmenj.*

Ebbe a második csoportba tartozik még például Kenesei (1992), É. Kiss, Kiefer, Siptár (2003), illetve Tóth (2003, 2005). Összefoglalva azt mondhatjuk el, hogy ezek a tanulmányok az első három példamondatban bemutatott *-j* módjeleket különbözőnek tekintik, az (1) mondatban található a felszólító mód jelének, míg a (2)-(3) példamondatban megjelenőt a kötőmódnak tulajdonítják.

A grammatikák harmadik csoportjába már kevesebb tanulmány sorolható, mint az előző kettőbe. Farkas Donka 1992-es írásában kijelentő-, feltételes- és kötőmódot feltételez a magyar nyelvben. Farkas (1992) tényként kezeli, hogy a morfológiában nem felszólító mód, hanem kötőmód létezik, és a felszólító jelentést a szintaxisban egy felszólító operátor váltja ki.³ A tanulmány amellet foglalt állást, hogy összetett mondatok esetén a főmondati predikátum szemantikai tulajdonságai határozzák meg a mellékmondat módját. Farkas (1992) tehát szemantikai okokkal magyarázza, hogy a felszólító operátor kötelezően kötőmódú igealakot szelektál.

Hegedűs Rita 2004-ben megjelent munkájában Farkashoz hasonlóan szintén ezt a három igemódot különbözteti meg a magyar nyelvben.

³ Annak, hogy Farkas (1992) a *-j* jelet nem a felszólító mód jeleként, hanem kötőmódjelként azonosítja, többek között az lehet oka, hogy a nyelvek többségében a felszólító mód csak második személyben és főmondati pozícióban állhat, vagyis a nyelvek többségében a felszólító mód ragozási paradigmája hiányos.

Farkas (1992) és Hegedűs (2004) nyomán magam is azt feltételezem, hogy a morfológia szintjén csak kötőmódról beszélhetünk, ez a morfológiai jegy megjelenhet a szintaxisban is, azonban a felszólítást csak a szintaxisban kódoljuk.

A következő szerkezeti tulajdonságokra fogok választ keresni a munkám során:

- (10) *Menj haza!*
- (11) *Ne menj haza!*
- (12) *Megparancsolom, hogy ne menj haza.*
- (13) *Megparancsolom, (hogy) menj haza.*
- (14) *Megengedem, *(hogy) hazamenj.*

Megvizsgálom, hogy (i) a felszólító mondatokban minek hatására fordul meg az igekötő-ige szórend (10), (ii) a tagadásnak miért a *ne* alakváltozata jelenik meg a mondatokban (11), (12), illetve arra is kitérek, hogy (iii) a beágyazott felszólító mondatok éléről miért válik elhagyhatóvá a *hogy* kötőszó (13), szemben a kötőmódú beágyazással (14). Amellett fogok érvelni, hogy a felszólítás és a kötőmód a szintaxisban két külön elemnek felel meg. Megnézem, hogy milyen összefüggés van közöttük, illetve azt, hogy melyik elem miért felelős a mondat szerkezet különbségeinek tekintetében.

2. Felszólítás a generatív szakirodalomban

Ebben a fejezetben azt fogom bemutatni, hogy az újabb generatív szakirodalom (Rivero–Terzi 1995, Platzack–Rosengren 1998 és Potsdam 2007) hogyan vélekedik a felszólító mondatok szerkezetéről, hol helyezi el a mondat szerkezetben a felszólító jegyet.

A legfontosabb kérdés, amelyikre mindhárom tanulmány kitér, hogy hol található a felszólító jegy az egyes nyelvek mondat szerkezetében. Rivero–Terzi (1995), Platzack–Rosengren (1998), illetve Potsdam (2007) úgy gondolják, hogy a mondat szerkezet élén, a CP projekcióban található a felszólító mondatokra jellemző [imp] jegy. Az pedig, hogy ez a jegy erős, azaz látható módon magához vonzza az igét, vagy gyenge, azaz az igét nem látható módon, vagyis fedetten vonzza magához, a nyelvek parametrikus tulajdonsága.

A magyarban a felszólító ige nyilvánvalóan nem emelkedik a mondat szerkezet legtezején található C feje pozícióba, hiszen a felszólító mondatokban az ige fölött állhat fókusz (15), fókusz és mondat tagadás (16), fókusz tagadás és

fókusz (17), illetve mindhárom egyaránt (18), tehát azt a lehetőséget, hogy a C-nek erős, az igét magához vonzó felszólító jegye volna, eleve kizárhatjuk.

(15) *Csak János menjen haza!*

(16) *Csak János ne menjen haza!*

(17) *Ne csak János menjen haza!*

(18) *Ne csak János ne menjen haza!*

Amennyiben az ige a legmagasabb szerkezeti pozícióba (a C fejbe) mozogna, a fent leírt négy mondat agrammatikus lenne a magyarban, illetve igekezdetű kellene legyen.

Potsdam (2007) bemutatja, hogy az angol tiltó mondatok kapcsán kétféle elemzéssel találkozhatunk. Az egyik az úgynevezett CP-hipotézis (Koster 1975, Koopman 1984, Chomsky 1986, Emonds 1970, Stockwell *et al.* 1973, Beukema–Coopmans 1989, Potsdam 1998, és Han 2000), mely szerint az ige a CP projekció fejébe emelkedik, az alany elé. A másik az FP-hipotézis (Platzack–Rosengren 1998, Rupp 1999, Flagg 2001), melynek képviselői úgy értelmezik a felszólító mondatok szerkezetét, hogy az ige nem mozog fel a C fejbe, hanem a mondat alánya lejjebb található, egy IP alatti funkcionális projekcióban, amit FP-nek neveztek el.⁴ Potsdam (2007) a CP-elemzés mellett hatóköri érveket sorakoztat fel, megmutatja, hogy a tiltás a legmagasabb szerkezeti pozícióban foglal helyet. Azokban a nyelvekben, amelyekben a tiltó ige akár látható módon (ilyen például az angol), akár rejtve C pozícióba kerül, a mondatban megjelenő kvantifikált határozó kötelezően kisebb hatókörű lesz, mint a tiltás:

(19) *Don't you play football for many years!*

ne te játszsz futball PREP sok év

'Ne futballozz sok évig!'

a. 'Ne sok évig futballozz!'

NEG > SOK

b. *'Sok évig ne futballozz!'

*SOK > NEG

Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy az angol mondatban a tiltás a legmagasabb (C) szerkezeti pozícióba kerül, így a mondatban megjelenő kvantor nem mozoghat fölé (akár fedetten, akár nyíltan), így nem lehet nagyobb hatókörű. Potsdam (2007) nem határozza meg az imperatív jegy szerkezeti helyét. Az angol tiltó mondatokban a *n't* tagadószó az igével együtt a CP-projekció fejében van, az imperatív jegy pedig valahol felette helyezkedik el, mivel a

⁴ A munkám során a CP-hipotézist veszem alapul. A dolgozat első felében az egyszerűség kedvéért még nem alkalmazom Rizzi (1997) szétszakított CP-elméletét. Az utolsó fejezetben azonban megmutatom, hogy ez az elemzés elkerülhetetlenné válik a beágyazott felszólító mondatok elemzésekor.

felszólításnak nagyobb a hatóköre, mint a tagadásnak.⁵ A felszólító jegyet elhelyezhetjük például a CP projekció specifikálójában. Potsdam (2007) felvetését, hogy a hatókörök vizsgálata segítséget nyújt a felszólítás szerkezeti helyének meghatározásában, továbbviszem a magyar felszólító mondatok kutatására. A következő példamondatokban azt látjuk, hogy a magyarban a tiltószó alacsonyabb szerkezeti pozícióban van, mint az angol invertált *n't*.

(20) *Ne futballozz sok évig!*

a. 'Ne sok évig futballozz!'

NEG > SOK

b. 'Sok évig ne futballozz!'

SOK > NEG

(21) *Sok évig ne futballozz!*

a. 'Sok évig ne futballozz!'

SOK > NEG

b. *'Ne sok évig futballozz!'

*NEG > SOK

A (20) és (21) példamondatok azt mutatják, hogy a tiltó mondatokban nem feltétlen van a tiltásnak nagyobb hatóköre, mint a kvantornak. A (20) mondatban mindkét olvasat előáll. Amennyiben a posztverbális *sok évig* kifejezés hangsúlytalan, egyenes hatóköri olvasatot kapunk, míg ha hangsúlyos, előáll a fordított hatóköri értelmezés. Ezzel szemben a (21) példa csak úgy értelmezhető, hogy a kvantornak van nagyobb hatóköre.⁶ Vagyis Potsdam (2007) érvelése, miszerint a tiltószónak van a legnagyobb hatóköre a tagmondatban, nem alkalmazható a magyarra, azonban további hatóköri vizsgálatokhoz vezet el bennünket.

Először a fókusz- és felszólítást tartalmazó mondatokban előálló hatóköri viszonyokat vetem vizsgálat alá a deontikus logika segítségével úgy, hogy a felszólítást párhuzamba állítom a *kell* deontikus modalitással.⁷

(22) Kevesen kell, hogy részt vegyenek.

A (22) példamondat jelentése kétféleképp értelmezhető aszerint, hogy a modális operátor a *kevesen* fókuszkiefejezés alatt vagy felett veszi fel a hatókörét. Ha a *kevesen* nagyobb hatókörrel bír, mint a modális operátor (*kevés* > \square), akkor a fókuszkiefejezés specifikus lesz, vagyis a mondatot úgy értelmezhetjük, hogy

⁵ Tagadni csak kijelentést lehet, tehát olyan megnyilatkozást, ami igazságértékkel rendelkezik. A felszólításnak viszont nincs igazságértéke, tehát a tagadás nem lehet nagyobb hatókörű, mint a felszólítás. A (19) példamondatot a következőképp lehet parafrázálni:

(i) *Az kell, hogy legyen, hogy nem futballozol sok évig.*

(ii) *Legyen az, hogy nem futballozol sok évig.*

⁶ Ha a (21) példamondatban a *sok évig* kifejezést a kontrasztív topikra jellemző emelkedő-eső intonációval mondjuk, akkor előállhat a szűk hatóköri értelmezés, vagyis a NEG > SOK olvasat.

⁷ A hatóköri viszonyok vizsgálatát Surányi Balázs javaslata nyomán emeltem a dolgozatomba.

kevés olyan ember van, akiknek kötelező részt venni a rendezvényen, és egyébként rajtuk kívül megjelenhetnek akár sokan is. Ha a modális operátornak van nagyobb hatóköre ($\square > kevés$), akkor a *kevesen* kifejezés elveszíti a specifikus olvasatát, és a mondat jelentése úgy módosul például, hogy *kevesen* kell, hogy megjelenjenek ahhoz, hogy a rendezvényen ne törjön ki a pánik. Ez a jelentés kizárja azt, hogy a rendezvényen sokan megjelenhessenek. A (22) példamondatban a fókuszkiefejezés és a modális operátor egymáshoz viszonyított hatóköre kétféleképp állítható elő. Az első lehetőség szerint azt feltételezzük, hogy a *kell* modális operátor mozog a *kevesen* fókuszkiefejezés fölé azokban a mondatokban, amelyekben az operátornak van nagyobb hatóköre ($\square > kevés$). Ezt a mozgást azonban semmi sem motiválná. A másik lehetőség a modális operátor nagyobb hatókörének előállítására az, hogy a fókuszkiefejezést rekonstruáljuk a mondat szerkezetben. Ebben az esetben a fókuszkiefejezés a modális operátor felett helyezkedik el a szerkezetben. A rekonstrukció nélküli mondatokban a fókusznak van nagyobb hatóköre ($kevesen > \square$), a rekonstrukció után pedig a modális operátornak ($\square > kevés$). Összefoglalva azt mondhatjuk el, hogy a specifikusság a modális logikában a hatókörökhöz köthető.

Ezek után megvizsgálom, hogy mi történik a felszólító a mondatokban:

(23) <i>Kevesen vegyenek részt!</i>	IMP > KEVÉS
*KEVÉS > IMP
(24) <i>Vegyenek részt kevesen!</i>	IMP > KEVÉS
*KEVÉS > IMP

A (22) példamondattal ellentétben a (23), (24) mondatokban hiányzik a kétféle hatóköri olvasat. Ez úgy állítható elő, hogy az imperatív operátor magasabban van a szerkezetben, mint a fókusz, így a fókusz a rekonstrukció előtt és után egyaránt kisebb hatókörű lesz, mint a felszólítás.

A felszólító mondatokban nem jelenik meg a specifikus olvasat, ugyanis a felszólítás kizárja azt, hogy többen is részt vehessenek a rendezvényen:

- (25) # *Kevesen vegyenek részt, de akár többen is részt vehetnek!*
 (26) # *Vegyenek részt kevesen, de akár többen is részt vehetnek!*

A (25) és (26) példamondat is ellentmondáshoz vezet. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a magyarban a felszólításnak nagyobb hatóköre van, mint a fókusznak, tehát a felszólító jelentés kialakulásáért felelős elemet valahol a fókusz felett kell felvennünk a mondat szerkezetben.

A tiltószó és a felszólítás hatóköri viszonyának részletes tárgyalására a negyedik fejezetben térek ki. Megmutatom, hogy a felszólítás szükségszerűen

nagyobb hatókörű, mint a mondatban megjelenő mondat-, illetve fókusztagadás, ugyanis a felszólítás hatókörén belül realizálódhat a *nem* tagadószó *ne* alakváltozata.

A hatóköri vizsgálódások kapcsán ki kell térnem a kvantort és felszólítást tartalmazó mondatokra. Ha a megnyilatkozás kvantort is tartalmaz, a hatóköri viszonyok már nem olyan egyértelműen kimutathatók, mint a fenti két esetben.

(27) *Mindenki jöjjön el!*

Ennek a mondatnak kétféle olvasata van. Az egyik olvasat értelmében a felszólítást mindenkire, a halmaz minden elemére egyszerre értelmezem, a másik olvasat szerint pedig mindenkire egyesével, a halmaz minden egyes elemére külön-külön. A (27) mondat kétféle értelmezése nem a felszólító operátor és az univerzális kvantor hatóköri különbségéből adódik, ugyanis ez a kétféle olvasat a kijelentő mondatokban is megjelenik:⁸

(28) *Mindenki eljött.*

Ez az érv nem bizonyítja, hogy az imperatív operátor az univerzális kvantor felett helyezkedik el. Hogy a kvantor és a felszólítás egymáshoz képest hol helyezkedik el a mondat szerkezetben, további kutatásokat igényel.

Azt javaslom, hogy fogadjuk el azt az elemzési módot, amelyben a mondatban megjelenő felszólításnak van a legnagyobb hatóköre, ennek megfelelően a mondat szerkezetben a felszólítást a CP-projekcióban fogom elhelyezni.

A CP-projekció specifikálójában elhelyezkedő felszólító operátornak és a C-fejnek egyaránt van egy-egy [imp] jegye, és ezek egyeztetési relációban állnak egymással. Az [imp] jegyű C-fej kötőmódú ígét szelektál, ami szemantikailag jól magyarázható Farkas (1992) nyomán. Azt mondhatjuk, hogy a [conj] jegy felelős az irreális eseménytartalomért, ami mind a felszólító, mind a kötőmódban megjelenik.

3. A magyar felszólító mondatok szerkezete

A felszólító mondatokban megfordul az igekötő-ige sorrend. Az invertált ige-igekötő szórendet Olsvay (2000) non-neutrális frázisának (NNP) feltételezésével elemzem. Ennek a frázisnak a fejébe mozog az ige a nemsemleges

⁸ A két különböző olvasat létezésének kimutatása igazságfeltételek segítségével olyan messzebbre vezető kérdéseket vetne föl, amelyek az 'esemény' fogalmának logikai-szemantikai problémáihoz kapcsolódnak, ezek részletezése azonban kívül esik a dolgozat tárgykörén.

mondatokban (tagadás és fókusz esetén). A PredP pedig az a frázis, amelynek a fejpozíciójában található az ige a semleges mondatokban.

- (29) [_{PredP} Haza [_{Pred'} megy [_{VP} János]]].
 (30) [_{NegP} Nem [_{Neg'} [_{NNP} [_{NN'} megy [_{PredP} haza [_{Pred'}...]]]]]].
 (31) [_{FocP} Csak János [_{Foc'} [_{NegP} nem [_{Neg'} [_{NNP} [_{NN'} megy [_{PredP} haza [_{Pred'}...]]]]]]]].
 (32) [_{NegP} Nem [_{Neg'} [_{FocP} csak János [_{Foc'} [_{NegP} nem [_{Neg'} [_{NNP} [_{NN'} megy [_{PredP} haza [_{Pred'}...]]]]]]]]]].

Ideiglenesen az alábbi szerkezetet tulajdonítom a felszólító mondatoknak:

- (33) *Menj haza!*
 (34) [_{NNP} [_{NN'} [_{NN⁰} Menj] [_{PredP} haza [...]]]]!
 (35) *Csak János menjen haza!*
 (36) [_{FocP} Csak János [_{NNP} [_{NN'} [_{NN⁰} menjen] [_{PredP} haza [...]]]]]]!
 (37) *Csak János ne menjen haza!*
 (38) [_{FocP} Csak János [_{NegP} ne [_{NNP} [_{NN'} [_{NN⁰} menjen] [_{PredP} haza [...]]]]]]]]!

Olsvay (2000) elemzésében a non-neutrális frázis szükségszerűen egy operátor hatókörében áll. Az általa bemutatott példákban a tagadás vagy a fókusz hatókörében jelenik meg a NNP.

A (35) és a (37) példamondatban van fókusz vagy tagadás, ami előhívhatja a non-neutrális frázist, azonban a (33) mondatban első ránézésre nem található operátor. Ez esetben felmerül a kérdés, hogy a (33) példamondatban mi váltotta ki a non-neutrális frázis megjelenését és ezzel együtt az ige-kötő-ige szórend megfordulását. Feltételezésem szerint a felszólító mondatok esetén a CP-projekció specifikálójában található fonológiailag üres imperatív operátor az, amely előhívja a non-neutrális frázist. Amint azt a dolgozat első részében bemutattam, a felszólító jelentést ez az operátor idézi elő a mondatokban, és ennek hatókörében az ige kötőmódú kell, hogy legyen. Mindezek függvényében nézzük meg, hogy alakul a fókuszt és tagadást nem tartalmazó felszólító mondatok szerkezete:

- (39) *Menj haza!*
 (40) [_{CP} OP [_{C'} C [_{NNP} [_{NN'} [_{NN⁰} Menj] [_{PredP} haza [...]]]]]]!

A (40) példamondatban a CP-ben megjelenő imperatív operátor engedélyezi a NNP megjelenését, és ezzel egy időben az ige-kötő-ige szórend inverzióját.

4. A tiltó mondatok szerkezete

Ebben a fejezetben a tiltó mondatok szerkezetét vetem vizsgálat alá. Az első dolog, ami feltűnik, az a tagadószó alakváltozata. Vessük össze a különféle módú tagadó szerkezeteket:

- (41) *Nem csak János megy haza.*
- (42) *Csak János nem megy haza.*
- (43) *Ha nem csak János menne haza, akkor...*
- (44) *Ne csak János menjen haza!*
- (45) *Csak János ne menjen haza!*
- (46) *Ne csak János ne menjen haza!*⁹

A fenti mondatokban azt láthatjuk, hogy szemben a kijelentő és a feltételes mondatokkal, a felszólító mondatokban a *nem* partikula helyett *ne* található. Ha összehasonlítjuk a tagadósónak ezt a két alakváltozatát, azt kapjuk, hogy pusztán alakilag térnek el egymástól, szemantikailag viszont nem, sőt a mondatban is ugyanazt a pozíciót foglalja el mindkét alakváltozat. Mindezek alapján azt kell gondolnunk, hogy a *ne* a *nem* tagadósónak az imperatív operátort tartalmazó tagmondatban megjelenő alakváltozata.¹⁰

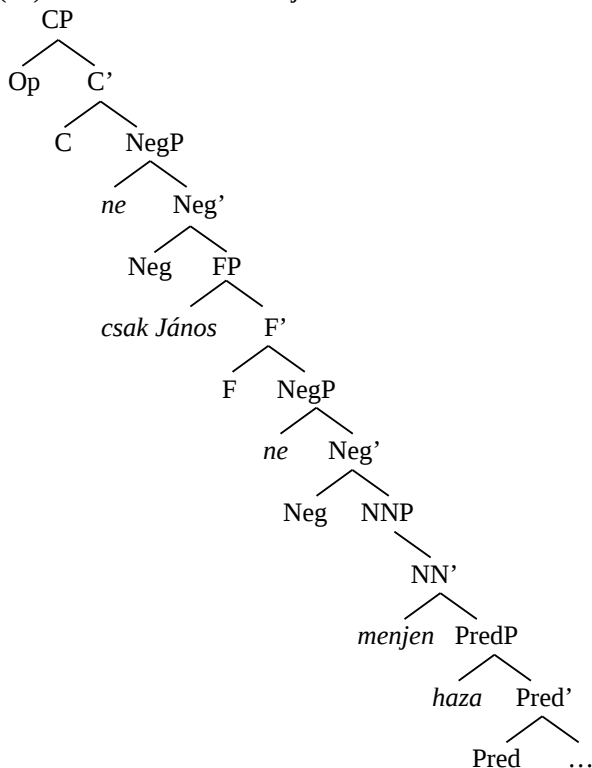
⁹ Felmerül a kérdés, hogy mi történik a *(Ne) menjen csak János haza!* típusú mondatokban. Az, hogy a mondat egyetlen fókuszos kifejezése posztverbális pozícióban jelenik meg, nem csak a felszólító mondatok sajátja:

- (i) *Menjen csak János haza!*
- (ii) *Ne menjen csak János haza!*
- (iii) *Ehetsz csak a levesből.*
- (iv) *Menne csak János haza.*
- (v) *?Nem megy csak János haza.*
- (vi) **Ment csak János haza.*

A fenti példákban azt látjuk, hogy az ige a felszólító mondatokon kívül más mondattípusokban is megelőzheti a mondat egyetlen fókuszos kifejezését. Amennyiben a mondat egyetlen fókuszkiefejezést tartalmaz, azt várjuk, hogy az a preverbális pozícióban a ragozott igét, illetve a tagadott igét közvetlenül megelőzve jelenik meg a szerkezetben. Ha a mondat szerkezetben a preverbális fókuszpozíció kitöltött, megjelenhet a posztverbális fókusz is. Ezek a mondattípusok ennek a megállapításnak ellentmondanak. Ha megfigyeljük a fenti mondatokat, a ragozott ige csak azokban az esetekben előzheti meg a fókuszt, ha a mondat tartalmaz egy másik operátort is (felszólító operátor, fókusz, tagadás, feltételes mód). Elképzelhető, hogy minden olyan operátor alatt, amely képes engedélyezni, állhat egy non-neutrális frázis, melynek megjelenése opcionális. Ez a jelenség azonban további kutatásokat igényel.

¹⁰ A *ne* alakváltozat nem csak az imperatív operátor hatókörében jelenhet meg. *Ne* tagadósózt találunk a különféle főmondati predikátumok által szelektált kötőmódú mellékmondatokban és az óhajtó mondatokban is. Azt mondhatjuk, ha a mondat szerkezet tartalmaz felszólító operátort, akkor a *nem* alakváltozat helyett kötelezően a *ne* jelenik meg, azonban a *ne* alak nem csak a felszólító operátor hatókörében jelenhet meg.

(47) *Ne csak János ne menjen haza!*

Összefoglalva az eddigi jelenségeket, azt mondhatjuk el, hogy a magyar felszólító mondatokban a felszólító jelentés létrejöttéért egy a CP-projekcióban helyet foglaló láthatatlan felszólító operátor a felelős, melynek hatókörében az ige kötőmódú kell, hogy legyen, és a tagadószó *ne*-ként realizálódik.

5. Az összetett mondatok szerkezete

Kenesei (1992) megvizsgálja az alárendelt mondatok szerkezetét. Bemutatja, hogy a beágyazott tagmondatok éléről milyen feltételek mellett válik elhagyhatóvá a *hogy* kötőszó.

A kötőszó elhagyását két nagy feltételcsoporthoz köti: külső és belső feltételekhez. A felszólító tagmondatok éléről történő kötőszóelhagyást Kenesei

(1992) a belső feltételek közé sorolja. Azt írja, amennyiben a kötőszót tartalmazó tagmondat felszólító módban van, a *hogy*-ot el lehet hagyni. Kenesei (1992), Patakihoz (1984) hasonlóan, ebben a fejezetben felhívja arra is a figyelmet, hogy nem minden *-j* módjelet tartalmazó igealakot tudunk felszólító módúnak tekinteni. Ennek további feltétele ugyanis az, hogy az (esetleges) igeikötő ugyanúgy mozduljon el az ige mögé, mint ahogy az a főmondati felszólításban is megtörténik. Ha a *-j* módjelet tartalmazó igétől az igeikötő nem válik el, az igealak kötőmódnak tekinthető. Kötőmódot csak alárendelt tagmondatokban találunk.

- (48) *Nem szükséges, hogy elmenj/*menj el.*
- (49) *Azért jött ilyen későn, hogy elkerülje/*kerülje el a torlódást.*
- (50) *Megérdemelte, hogy a kitüntetést végre megkapja/*kapja meg.*
- (51) *Megparancsolták, hogy a hajtók fogják körbe/*körbefogják a tisztást.*
- (52) *Azt ajánlom, (hogy) vizsgáljuk meg/*megvizsgáljuk az ügyet alaposan.*
- (53) *Az a kérésem, (hogy) próbáljatok meg/*megpróbáljatok türelmesebbek lenni.*

(Kenesei 1992: 678-679)

A (48), (49), (50) példamondatokban azt látjuk, hogy a beágyazott tagmondat csak igeikötő-ige szórenddel lesz grammatikus, szemben a (51), (52), (53) mondatokkal, melyek csak inverz szórend esetén lesznek jólformáltak.

Kenesei (1992) kitér arra is, hogy csak a felszólító tagmondatok éléről hagyható el a kötőszó, és onnan is csak abban az esetben, ha a véges ige közvetlenül követi a mondatbevezetőt.

- (54) *Megparancsolta, *(hogy) ne csak János menjen haza.*
- (55) *Megparancsolta, *(hogy) ne menjen haza.¹¹*

Kenesei (1992) olyan külső feltételeket is felsorol, melyek korlátozhatják a kötőszó elhagyhatóságát.¹² Figyeljük meg a következő mondatokat:

- (56) *AZT tudom, *(hogy) csodálod Picassót.* (Kenesei 1992: 675)
- (57) *AZT kérte, *(hogy) menjünk haza.*
- (58) *János azt hitte tegnap, *(hogy) rossz az önindító.* (Kenesei 1992: 675)

¹¹ Ezek a mondatok az úgynevezett 'kettőspont stílussal' (Kenesei 1992) jók lesznek:

(i) Megparancsolta: ne csak János menjen haza.

(ii) Megparancsolta: ne menjen haza.

¹² Kenesei (1992) a külső feltételeket kijelentő módú beágyazásokon szemlélteti. A felszólító alárendelést tartalmazó példákat azért illesztettem be a dolgozatomba, hogy érzékeltessem, Kenesei (1992) megállapításai a felszólító beágyazás esetén is működnek.

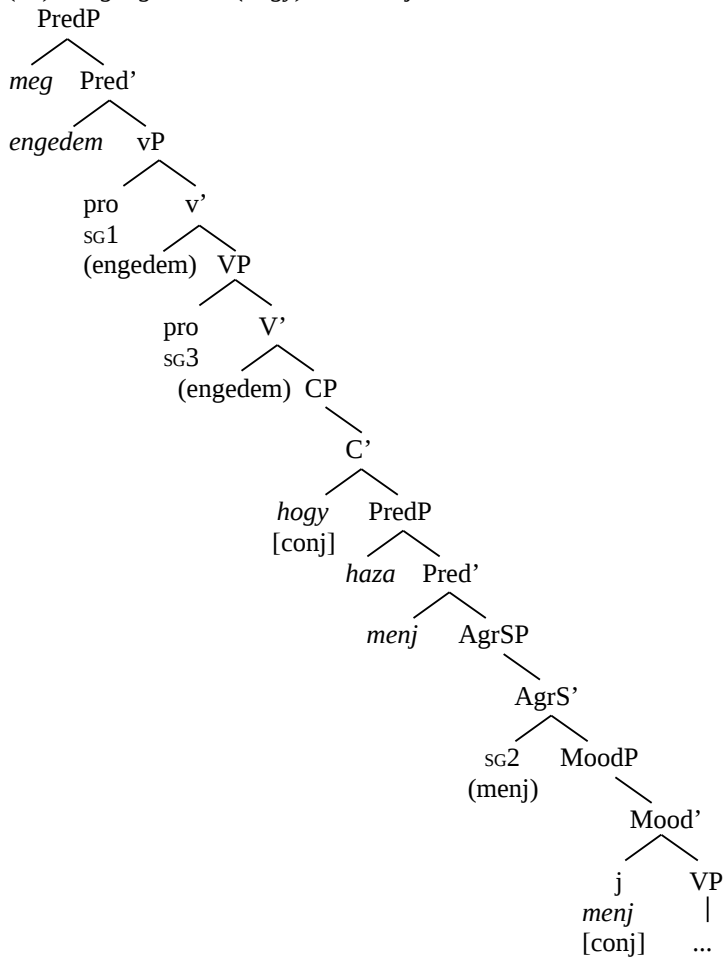
- (59) János azt kérte tegnap, *(hogy) menjünk haza.
(60) A szerelő nem hitte, *(hogy) rossz az önindító. (Kenesei 1992: 676)
(61) János nem kérte, *(hogy) menjünk haza.

Az (56)-(61) példamondatokban azt látjuk, hogy noha a beágyazott tagmondatban a kötőszó és a véges ige szomszédosak, a kötőszó mégsem hagyható el az élükéről. A külső feltételek között Kenesei (1992) megemlíti, hogy a beágyazó mondatban a mondatbevezetőnek közvetlenül a főmondati véges alakú ige mögött kell elhelyezkednie, vagyis szomszédosnak kell lenniük.¹³ Az (56) és az (57) mondat fókuszot tartalmaz, vagyis az igét a kötőszó csak látszólag követi, azonban a szerkezetben nem szomszédosak. A fókuszot, illetve a tagadást (60), (61) tartalmazó mondatokban a véges ige elhagyja a semleges mondatbeli pozícióját, egy feljebbi projekció fejébe mozog, emiatt lesznek agrammatikusak a kötőszó nélküli mondatok. Az (58) és az (59) mondatokban a főmondati predikátum és a tagmondatot bevezető kötőszó közé szabad határozó ékelődött, ezért a kötőszó elhagyása agrammatikus mondatot eredményez. Az (56)-(61) példamondatokban látszik, hogy a felszólító tagmondatok éléről akkor hagyható el a kötőszó, amikor a kijelentő beágyazást tartalmazó mondatok éléről.

A *hogy* elhagyhatósága összefüggést mutat a főmondati predikátum szelekciós megkötésével is, azaz a főmondat igéje határozza meg a beágyazott tagmondat típusát. Mindezeket figyelembe véve megvizsgálom a kötőmódú alárendelést, illetve a beágyazott felszólítást tartalmazó mondatokat. A (62) szerkezetben megadok egy lehetséges elemzést a kötőmódú mondatokra:

¹³ A kutatás jelenlegi állása alapján azt gondoljuk, hogy a semleges mondatokban az ige elmozog a V fejből a Pred fejbe. Kenesei ezen feltételét úgy módosíthatnánk, hogy a kötőszó abban az esetben hagyható el a beágyazott tagmondat éléről, ha a főmondati predikátum nem hagyja el semleges mondatbeli pozícióját.

(62) *Megengedem, *(hogy) hazamenj.*

A (62) szerkezeti rajzban bemutatott kötőmódú alárendelésről azt mondhatjuk el, hogy a kötőszó hordozza a [conj] jegyet, amit a főmondati predikátum

követel meg.¹⁴ A CP-ben megjelenő [conj] jegy vezérel egy [conj] jegyű MoodP-t, ennek hatására lesz a mellékmondati predikátum kötőmódú. A [conj] jegyű MoodP nem jelenhetne meg a mondatban, ha elhagynánk a tagmondat éléről a [conj] jegyű kötőszót, ez esetben pedig nem elégülne ki a főmondati predikátum szelekciós megkötése, miszerint a beágyazott tagmondatnak [conj] jegyű CP-kategóriának, ennél fogva kötőmódúnak kell lennie.

A második fejezetben amellet érveltem, hogy a felszólító operátor a tagmondat szerkezetének legtetején helyezkedik el, vagyis ennek az operátornak van a legnagyobb hatóköre az adott tagmondatban. A főmondati predikátum szelektálja az [imp] jegyű CP-projekciót, ezzel meghatározva a mellékmondat típusát. A CP-ben megjelenő [imp] jegy miatt szelektálja a vele egy tagmondatban levő ige kötőmódját. Az, hogy a kötőszó elhagyható bizonyos esetekben a tagmondat éléről, azzal magyarázható, hogy a kötőmódú alárendeléssel ellentétben a főmondat igéje nem a mondatbevezetőn keresztül határozza meg a szelektált mondat típusát, vagyis a felszólító beágyazás esetén nem a kötőszó hordozza a szelektált [imp] jegyet, hanem maga az imperatív operátor. Azt mondhatjuk, hogy a felszólításban megtalálható *hogy* kötőszó megegyezik a kijelentő mondatokban megjelenővel:

(63) *Azt hiszem, (hogy) Mari hazamegy.*

(64) *Azt tervezzük, (hogy) veszünk egy lakást.*

(65) *Azt tudom, *(hogy) szereted Pétert.*

(66) *Nem tudtam, *(hogy) Péter elutazik.*

A (63)-(66) példákban azt látjuk, hogy a kötőszó elhagyása a kijelentő tagmondatok éléről opcionális, akárcsak a felszólítás esetén, a Kenesei (1992) által meghatározott külső és belső feltételek mellett (lásd a fejezet első felében).

A dolgozatom korábbi fejezeteiben az egyszerűség kedvéért a CP projekció specifikálójában helyeztem el az imperatív operátort. Az összetett mondatok kezelésére viszont Rizzi (1997) szétszakított CP-elméletét alkalmazom. Ennek bevezetése azért szükséges, hogy a jegy nélküli kötőszó és az operátorra jellemző jegyek ne jelenjenek meg egy szerkezeti pozícióban, nevezete-

¹⁴ Vannak nyelvek, ahol a kötőmódú alárendelés élén egy speciális kötőszó áll, ezért lehetséges a magyarra nézve az a feltételezés, miszerint a beágyazás élén egy a többitől eltérő [conj] jegyű kötőszó áll. Ilyen például az orosz, amelyben kötőmódú beágyazás esetén a *чтобы* kötőszót használják, kijelentő alárendelések élén pedig a *что* mondatbevezetőt. Ilyen továbbá a lengyel nyelv is, ahol a kötőmódú alárendelés élén a *żebyś* kötőszó áll, kijelentő tagmondat élén a *że*.

(i) *Ты хочешь, чтобы я прочитал эту книгу?*

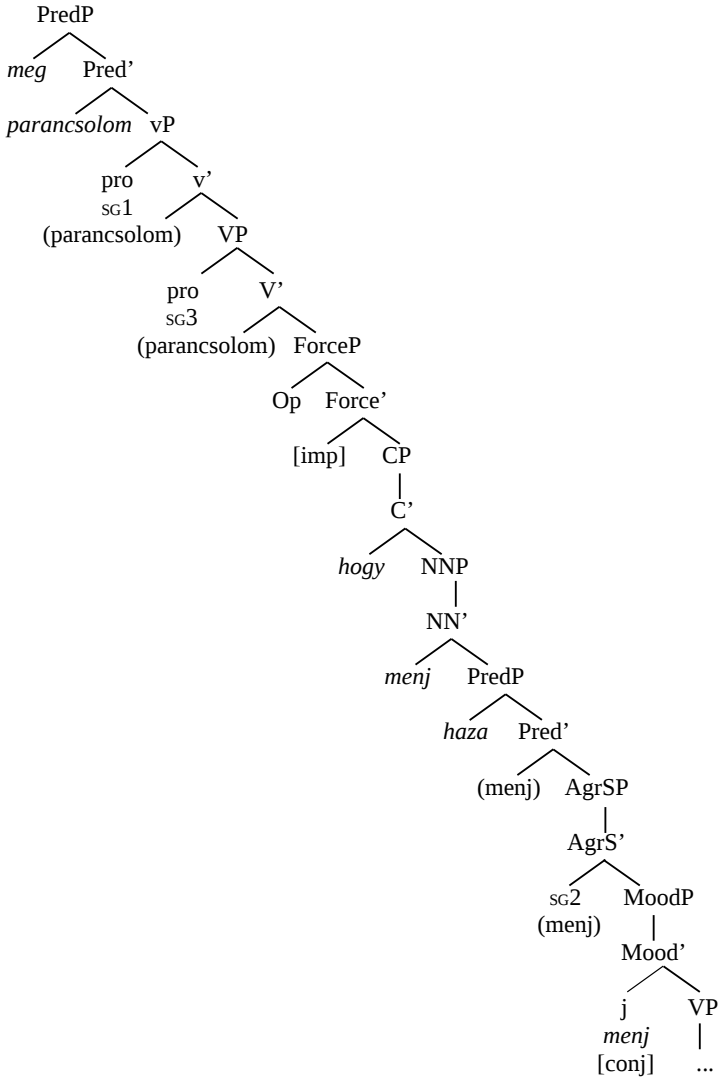
te akarod hogy én elolvasni ezt könyvet

‘Azt akarod, hogy elolvassam ezt a könyvet?’

sen a CP projekció fejében. Azt fogom megmutatni, hogy a mondatszerkezet legtetején elhelyezkedő ForceP-ben található meg a fonológiailag testetlen imperatív operátor, ennek fejpozíciójában pedig az operátor [imp] jegye. A ForceP alatti CP projekció fejében pedig a kijelentő mondatokéval megegyező jegy nélküli *hogy* kötőszó található.¹⁵

¹⁵ A kötőszót az egyszerűség kedvéért helyezem el CP-ben. Feltételezhető, hogy a *hogy* a Rizzi (1997) által bevezetett FinP-ben található, ugyanis számos nyelvben különböző kötőszavak jelenhetnek meg finit és nemfinit tagmondatok esetén. Például az angolban a *that* csak finit tagmondatokban jelenhet meg, míg a *for* csak nemfinitben. Ez a feltételezés azonban még további vizsgálódásokat igényel.

(67) *Megparancsolom, (hogy) menj haza.*

A (67) szerkezetben azt láthatjuk, hogy a főmondati predikátum szelektálja a Force⁰-ot, amely a tagmondatra jellemző [imp] jegyet hordozza, így a kötőszó

elhagyhatóvá válik a tagmondat éléről a Kenesei (1992) által megadott feltételek mellett. Kenesei azon feltételét, miszerint a főmondati predikátumnak és a mondatbevezetőnek szomszédosnak kell lennie, módosítanunk kell, ugyanis a főmondati ragozott ige és a *hogy* kötőszó közé ékelődik a ForceP-projekció. Azt kell gondolnunk, hogy a kitöltetlen fejek nem számítanak ebben az esetben, csak a kitöltött fejek. Mivel a Force fej kitöltetlen, nem jelent problémát az elmélet szempontjából, hogy a főmondati predikátum és a mondatbevezető közé ékelődik.

6. Összegzés

Dolgozatomban a felszólító mondatok szórendi és szerkezeti sajátosságaival foglalkoztam; olyan elemzési javaslatot tettem, amely magyarázatot ad a lehetséges mondat szórendekre. Farkas (1992) nyomán amellet érveltem, hogy a felszólító jelentést egy felszólító operátor váltja ki a mondatban. Azt javasoltam, hogy ezt az operátort, a generatív szakirodalommal részben megegyezően, a CP projekcióban vegyük fel. Míg a generatív szakirodalom a felszólító jelentéstartalom kialakulását egy a CP-ben megjelenő opcionális gyenge vagy erős [imp] jegyhez köti, én amellet érveltem, hogy ezt a jelentést a magyarban egy láthatatlan felszólító operátor váltja ki, hiszen az ígének nincs imperatív jegye, amit a CP-be történő fedett mozgatással ellenőrizni tudna. A magyar felszólító mondatokban az ígének [conj] jegye van, melyet az imperatív operátor követel meg. Ez az imperatív operátor felel a mondatok inverz szórendjéért, a kötőmódú ige megjelenéséért, illetve a tagadószó *ne* alakváltozatáért.

Az utolsó fejezetben kitértem a beágyazott felszólító mondatok szerkezeti sajátosságainak tárgyalására is. Megkülönböztettem egymástól a kötőmódú, illetve a felszólító alárendeléseket. Továbbá Kenesei (1992) két feltételcsoportját kiegészítettem egy harmadikkal, és ezek köré rendeztem a felszólító tagmondat éléről történő *hogy* kötőszó elhagyhatóságát.

Hivatkozások

- Beukema, Frits – Coopmans, Peter. 1989. A Government-Binding perspective on the imperative in English, *Journal of Linguistics* 25: 417–436.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 2003. *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Chomsky, Noam. 1986. *Barriers*. Cambridge (Mass), MIT Press.
- Emonds, Joseph. 1970. *Root and Structure-Preserving Transformations*. Ph.D. dissertation, MIT.
- Farkas, Donka 1992. Mood Choice in Complement Clauses. In Kenesei, István – Pléh, Csaba (eds.) *Approaches To Hungarian 4*. Szeged, JATEPress, 207–24.

- Flagg, Elissa 2001. "You" can't say that! Restrictions on overt subjects in the English imperative. In Andronis, Mary – Christopher Ball – Heidi Elston – Sylvain Neuvel (eds.) *CLS 37: The main session. Papers from the 37th meeting of the Chicago Linguistic Society* (Vol. 1), Chicago, Chicago Linguistic Society, 161–174.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Han, Chung-hye 2000. *The Structure and Interpretation of Imperatives: Mood and Force in Universal Grammar*, New York, Garland.
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan – Formák, funkciók, összefüggések*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 529–714.
- Keszler, Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Koopman, Hilda. 1984. *The Syntax of Verbs: From Verb-Movement Rules in the Kru Languages to Universal Grammar*, Dordrecht, Foris.
- Koster, Jan. 1975. Dutch as an SOV language, *Linguistic Analysis* 1: 111–136.
- Olsvay Csaba 2000. Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban. In Büky, László – Maleczki, Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 119–151.
- Pataki Pál 1984. A francia subjonctif és a magyar kötőmód, *ÁNYT* XV: 207–218.
- Platzack, Christer – Rosengren, Inger 1998. On the subject of imperatives: A Minimalist account of the imperative clause. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 3: 177–224.
- Potsdam, Eric. 1998. *Syntactic Issues in the English Imperative*, New York, Garland.
- Potsdam, Eric 2007. Analysing Word Order in the English Imperative. In Wim van der Wurff (ed.) *Imperative Clauses in Generative Grammar*, Amsterdam, John Benjamins, 251–272.
- Prileszky Csilla 1974. A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. In Imre, Samu – Szathmári, István – Szűts, László (szerk.) *Jelentéstan és stilisztika. A Magyar Nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusának előadásai. Nyelvtudományi Értekezések* 83, Budapest, Akadémiai Kiadó, 473–475.
- Rivero, María Luisa – Terzi, Arhonto 1995. The Imperatives, V-movement, and logical mood, *Journal of Linguistics* 31: 301–332.
- Rizzi, Luigi 1997. The Fine Structure of the Left Periphery. In Haegeman, Liliane (ed.) *Elements of Grammar*, Dordrecht, Kluwer, 289–330.
- Rupp, Laura 1999. Aspects of the Syntax of English Imperatives. Ph.D. dissertation, University of Essex.
- Simonyi Zsigmond 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Stockwell, Robert – Schachter, Paul – Partee, Barbara 1973. *Major Syntactic Structures of English*, New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Tompai József 1962. *A mai magyar nyelv rendszere* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth Enikő 2003. A magyar kötőmódról, *Magyar nyelvjárások* 41: 617–626.
- Tóth Enikő 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, ill. felszólító módról. In Sinkovics, Balázs (szerk.) *LingDok4*, Szeged, JATEPress, 175–193.